

**סוציאליזציה, זהות וחוסן פסיכולוגי
בקרבת מתבגרים ערבים-פלסטינים ומתבגרים יהודים בישראל**

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

ימאמה עבד אל-קאדר

בית-הספר לחינוך

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר אילן

טבת, תשע"ח

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' יעקב כץ
מביה"ס לחינוך של אוניברסיטת בר אילן.

תקציר

הרקע התיאורטי, ומודל המחקר

מנקודת ראות פסיכולוגית התפתחות הזהות האישית והחברתית של המתבגר נחשבת לתהליך פסיכולוגי חשוב ביותר. היכולת לפתור משברי זהות לאורך חייו של הפרט בכלל ושל המתבגר בפרט תלויה מאוד במידת הצלחתו ביצירת זהות עצמית וגיבוש זהות חברתית. תהליך ההבנייה והעיצוב של הזהות האישית והחברתית אינו תלוי במתבגר עצמו בלבד, וקיימת חשיבות רבה גם לקונטקסט החברתי ולסביבה שבה הוא מתפתח (Erikson, 1968). פסיכולוגים חברתיים שעניינם זהות התמקדו בפרט ובתחושת השייכות שלו לקבוצה ואף בתוצאות של ההזדהות עם קבוצה מסוימת בחברה. במחקר הנוכחי נתבסס על הגישה הפסיכולוגית-חברתית של טג'פל, והיא מתייחסת לאינטראקציה שבין היחיד לחברה (Tajfel, 1981; Tajfel & Turner, 1986).

חוקרים רבים טענו, כי סיפוק תמיכה ומתן הזדמנויות על ידי הסביבה הקרובה ועל ידי האנשים המשמעותיים בחיי הפרט משפיעים במידה מכרעת על התפתחותו, על תחושת השייכות שלו ועל עיצוב זהותו (Brown & Krishnakumar, 2007; Brown, Linver, Evans, & DeGennaro, 2008; Gaylord-Harden, Ragsdale, Mandara, Richards, & Petersen, 2007; Para, 2008; Phinney, 2004; Swenson & Prelow, 2005; Tamanas, 2010). לפי המחקרים הללו, הזדהות עם המורשת של הקבוצה עשויה להעלות את הגמישות הקוגניטיבית וההתנהגותית ולקדם בריאות מנטלית ורווחה נפשית בקרב בני נוער. תהליך זה עשוי להוות גורם המונע בעיות התנהגותיות ומעודד מעורבות אזרחית תקינה (Johnson et al., 2012). לכן, ההתייחסות לתהליכי סוציאליזציה שחוה הפרט בכלל והמתבגר בפרט בסביבתו הקרובה משמעותית מאוד להבנת תהליך עיצוב הזהות וגיבושה. הורים, חברים, מורים, מנהיגים דתיים ואחרים - כל אלה מהווים סוכני סוציאליזציה רבי משמעות עבור הקטינים (Berns, 2009). סוכנים אלה עשויים לקבוע או לחזק את מרכיבי הזהות הלאומית, הדתית והאתנית של הפרט בכך שהם מאפשרים ומזמנים חשיפה מוקדמת לשפה והטמעה של התרבות, ההיסטוריה והמורשת של הקבוצה (האתנית, הלאומית והדתית) שאליה משתייך המתבגר (Brown & Krishnakumar, 2007; Brown et al., 2008; Gaylord-Harden et al., 2007; Hughes et al., 2006; Kim, 2014; Nguyen, Wong, Juang, & Park, 2015; Swenson & Prelow, 2005). לבסוף, חשיפה מועטה לאפליה וטיפוח הולם של מרכיבי הזהות השונים, ובמיוחד זו המאפיינת את בני המיעוט במסגרת החינוכית, הם גורמים חשובים להצמחת מתבגרים בעלי חוסן פסיכולוגי המתואמים עם סביבתם (Shrake & Rhee, 2004).

תהליך ההתפתחות של הזהות מקבל משנה תוקף בקרב קבוצות מיעוטים שונים בעולם, המאופיינים בעיקר על ידי הזהות האתנית. בשני העשורים האחרונים נצפתה תנופה במחקרים העוסקים בתהליכי סוציאליזציה אתנית והקשר שלה להתפתחות ולעיצוב הזהות האתנית בקרב קבוצות מיעוטים שונים במיוחד בארצות הברית (Else-Quest & Morse, 2015; Hughes et al., 2006). במחקרים אחרים נתגלה קשר חיובי במיוחד בין הזהות האתנית לבין הבריאות המנטלית והתפקוד הפסיכולוגי והזהות נתגלתה כתורמת במיוחד להערכה עצמית (Abu-Rayya, 2006; Phinney & Alipuria, 1990; Phinney, Cantu, & Kurtz, 1997; Roberts et al., 1999; Umana-Taylor, 2004). קשרים דומים נמצאו בין הזהות האתנית לבין מדדי חוסן פסיכולוגי נוספים, כגון:

מסוגלות עצמית, רווחה נפשית ועוד (Greig, 2003; Kiang, Yip, Gonzales-Backen, Witkow, & Fuligni, 2006; Lee & Yoo, 2004; Louis & Liem, 2005; Shrake & Rhee, 2004; Tamanas, 2010; Umana-Taylor & Updegraff, 2007; Weaver, 2010).

הזהות האתנית פועלת גם כמכניזם המתווך בין תהליכי סוציאליזציה אתנית לבין מדדים שונים של חוסן פסיכולוגי. פעולה כזו הוצגה במודלים במחקרים שונים (Costigan, Koryzma, Hua, & Chance, 2010; Gartner, Kiang, & Supple, 2014; Mohanty, 2013; Phinney, 1992; Phinney et al., 1997). לעיתים זהות האתנית נמצאה כמתווכת יחד עם הערכה עצמית ומסוגלות עצמית בין תמיכה הורית לבין מדדים פסיכולוגיים שונים (Gaylord-Harden et al., 2007; Swenson & Prelow, 2005).

מחקרים שבדקו את הקשר בין תהליכי סוציאליזציה דתית לבין מרכיבים של חוסן פסיכולוגי אינם מרובים כמחקרים שעסקו בזהות האתנית, אך התגלה בהם קשר חזק בין **הזהות הדתית** לבין מרכיבים שונים של **החוסן הפסיכולוגי** ובמיוחד הרווחה הנפשית (Seol & Lee, 2012; Ysseldyk, Matheson, & Anisman, 2010) וקיים מודל המראה כי **הזהות הדתית מתווכת בין סוציאליזציה דתית לבין רווחה נפשית** (Seol & Lee, 2012).

לעומת ריבוי המחקרים שעסקו בזהות האתנית מצומצם גם מספר המחקרים שעסקו בזהות הלאומית, ובעיקר הם מתייחסים להשוואה בין הזהות האתנית כמאפיינת את המיעוט לבין הזהות הלאומית כמאפיינת את הרוב (Johnson et al., 2012; Phinney et al., 1997).

מטרת המחקר

על אף העיסוק הרב בסוגיית הזהות של המיעוט הערבי-פלסטיני ושל הרוב היהודי, מעט מחקרים התייחסו לאוכלוסיית המתבגרים, קל וחומר ביחס למודל המתאר את תפקידה של הזהות כמתווכת בין תהליכי סוציאליזציה לבין מדדי חוסן הפסיכולוגי שונים.

המחקר שלפנינו התמקד במתבגרים בני המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל בהשוואה למתבגרים בני הרוב היהודי. בהתבסס על המודלים - המציעים כי הזהות האתנית והדתית מתווכת בין תהליכי סוציאליזציה לבין מדדי חוסן פסיכולוגי שונים - מטרת המחקר הנוכחי היא לבדוק מודל דומה ביחס לקשרים בין **מדדי הזהות (הלאומית, האתנית והדתית)**, **תהליכי סוציאליזציה (בבית ובבית ספר) ומדדי החוסן הפסיכולוגי (המתבטא בהערכה עצמית, מסוגלות עצמית ורווחה נפשית)**.

ייחודה של אוכלוסיית המחקר

מתבגרים ערבים-פלסטינים ויהודים בישראל נתקלים בבעיות מורכבות של הסתגלות לחיים בגיל ההתבגרות, הנחשב לשלב הקריטי ביותר לעיצוב זהותו של הפרט. הם שרויים בצל סכסוך ערבי-יהודי ממושך היוצר מארג סבוך ומיוחד. לכל אחד משני קולקטיבים לאומיים אלו יש אופי מיוחד, והם שונים כמעט בכל: במוצא האתני, בהיסטוריה, בדת, במורשת, בשפה, בתרבות, בנטיות הפוליטיות ובהזדהות עם המדינה. בנוסף לכך קיימים ביניהם הבדלים מתוקף מעמדם השונה: האחת היא קבוצת הרוב והשנייה היא קבוצת מיעוט. ייחוד זה קיבל את ביטויו גם במרכיבי הזהות של כל אחת משתי קבוצות הנבדקים במחקר הנוכחי

את זהותו של המיעוט הערבי-הפלסטיני בישראל ניתן לתאר בשלושה מעגלים: **הראשון - הזהות הלאומית-הפלסטינית**. זוהי הזהות אשר מאפיינת את המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל בתור קבוצה בעלת ייחוד לאומי. השני – מעגל **הזהות האתנית**. זהות זו מאפיינת את האומה הערבית - ובכללה גם את המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל. האחרון הוא מעגל **הזהות הדתית** - מוסלמית, נוצרית ודרוזית. במקביל, מעגלי הזהות המאפיינים את הרוב היהודי בישראל הם **הלאומית-ישראלית והדתית-יהודית**, ואילו המרכיב האתני שזור בזהות הלאומית והדתית ואינו מרכיב עצמאי, על כן הוא לא נבדק בנפרד במחקר הנוכחי.

השערות המחקר

סוציאליזציה

השערה 1: יימצאו הבדלים בין תלמידים ערבים-פלסטינים לבין תלמידים יהודים בתהליכי סוציאליזציה לאומית ודתית הן בבית והן בבית הספר.

א- הסוציאליזציה הלאומית בבית ובבית הספר של תלמידים יהודים תהיה גבוהה מזו של תלמידים ערבים-פלסטינים.

ב- הסוציאליזציה הדתית בבית ובבית הספר של תלמידים ערבים-פלסטינים תהיה גבוהה מזו של תלמידים יהודים.

השערה 2: יימצאו הבדלים בעוצמת הסוציאליזציה הלאומית, הדתית והאתנית בקרב תלמידים ערבים-פלסטינים.

א- הסוציאליזציה הדתית תהיה גבוהה יותר מהסוציאליזציה הלאומית ומהסוציאליזציה האתנית.

ב- הסוציאליזציה האתנית תהיה גבוהה יותר מהסוציאליזציה הלאומית.

השערה 3: יימצאו הבדלים בעוצמת הסוציאליזציה הלאומית והסוציאליזציה הדתית בקרב תלמידים יהודים.

א- הסוציאליזציה הלאומית תהיה גבוהה יותר מהסוציאליזציה הדתית.

זהות

השערה 4: יימצאו הבדלים בין תלמידים ערבים-פלסטינים לבין תלמידים יהודים בעוצמת הזהות הלאומית והזהות הדתית.

א- עוצמת הזהות הלאומית של תלמידים יהודים תהיה גבוהה מזו של תלמידים ערבים-פלסטינים.
ב- עוצמת הזהות הדתית של תלמידים ערבים-פלסטינים תהיה גבוהה מזו של תלמידים יהודים.

השערה 5: יימצאו הבדלים בעוצמת הזהות הלאומית, הדתית והאתנית בקרב התלמידים הערבים-פלסטינים.

א- עוצמת הזהות הדתית תהיה גבוהה יותר מעוצמת הזהות הלאומית והאתנית.
ב- עוצמת הזהות האתנית בקרב תהיה גבוהה יותר מעוצמת הזהות הלאומית.

השערה 6: יימצאו הבדלים בעוצמת הזהות הלאומית והזהות הדתית בקרב תלמידים יהודים.

א- עוצמת הזהות הלאומית תהיה גבוהה מעוצמת הזהות הדתית.

חוסן פסיכולוגי

השערה 7: יימצאו הבדלים בחוסן הפסיכולוגי (הערכה עצמית, מסוגלות עצמית ורווחה נפשית) בין תלמידים ערבים-פלסטינים לבין תלמידים יהודים.

א- הערכה עצמית בקרב תלמידים יהודים תהיה גבוהה יותר מזו שבקרב תלמידים ערבים-פלסטינים.
ב- מסוגלות עצמית בקרב תלמידים יהודים תהיה גבוהה יותר מזו שבקרב תלמידים ערבים-פלסטינים.
ג- רווחה נפשית בקרב תלמידים יהודים תהיה גבוהה מזו בקרב תלמידים ערבים-פלסטינים.

קשרים בין משתנים

השערה 8: יימצא קשר חיובי בין מדדי הסוציאליזציה לבין מדדי הזהות הן בקרב תלמידים ערבים-פלסטינים והן בקרב תלמידים יהודים.

א- ככל שהסוציאליזציה הלאומית תהיה גבוהה, כך עוצמת הזהות הלאומית תהיה גבוהה.
ב- ככל שהסוציאליזציה הדתית תהיה גבוהה, כך עוצמת הזהות הדתית תהיה גבוהה.
ג- ככל שהסוציאליזציה האתנית תהיה גבוהה, כך עוצמת הזהות האתנית תהיה גבוהה (בקבוצת הערבים-פלסטינים)

השערה 9: ימצא קשר חיובי בין מדדי הסוציאליזציה ומדדי הזהות לבין מדדי החוסן הפסיכולוגי (הערכה עצמית, מסוגלות עצמית ורווחה) הן בקרב תלמידים ערבים-פלסטינים והן בקרב תלמידים יהודים.

- א- ככל שמדדי הסוציאליזציה והזהות הלאומית יהיו גבוהים יותר בשתי הקבוצות, כך גם מדדי החוסן הפסיכולוגי יהיו גבוהים יותר.
- ב- ככל שמדדי הסוציאליזציה והזהות הדתית יהיו גבוהים יותר בשתי הקבוצות, כך גם מדדי החוסן הפסיכולוגי יהיו גבוהים יותר.
- ג- ככל שמדדי הסוציאליזציה והזהות האתנית יהיו גבוהים יותר בקבוצת הערבים-פלסטינים, כך גם מדדי החוסן הפסיכולוגי שלהם יהיו גבוהים יותר.

שיטה

במחקר השתתפו 317 תלמידים בכיתות י"א-י"ב: 163 תלמידי תיכון ערבים-פלסטינים, מתוכם 93 בנות ו-70 בנים ו-154 תלמידי תיכון יהודים, מתוכם 70 בנות ו-84 בנים. כל המשתתפים הערבים-פלסטינים הינם מוסלמים. המחקר נערך בשני בתי ספר ערביים-פלסטיניים, בבית ספר יהודי מהחינוך הממלכתי ובבית ספר יהודי מהחינוך הממלכתי-דתי.

במחקר הנוכחי נעשה שימוש במספר שאלונים. **שאלון רקע** נועד לעמוד על מאפייניהם האישיים של הנבדקים, למשל השתייכותם הלאומית, הגיל והמגדר; **שאלון סוציאליזציה** בודק את הסוציאליזציה הלאומית והדתית של הנבדקים היהודים וכן את הסוציאליזציה הלאומית, הדתית והאתנית של הנבדקים הערבים-פלסטיניים; **שאלון זהות** הבדק את עוצמת הזהות הלאומית והדתית בקרב הנבדקים היהודים, ואת עוצמת הזהות הלאומית, הדתית והאתנית בקרב הנבדקים הערבים-פלסטיניים; **שלושה שאלונים** בודקים את החוסן הפסיכולוגי: **הערכה העצמית, המסוגלות העצמית ותחושת הרווחה הנפשית.**

לבדיקת השערות המחקר והקשרים בין המשתנים נערכו מבחנים סטטיסטיים רב-משתנים דוגמת ניתוחי MANOVA, ניתוחי רגרסיה, וניתוחי SEM.

ממצאים עיקריים

ממצאי המחקר הראו כי קיימים הבדלים בתהליכי הסוציאליזציה שחווים התלמידים הערבים-פלסטינים בהשוואה לאלו שחווים התלמידים היהודים. התלמידים היהודים חווים סוציאליזציה לאומית חזקה יותר מזו שחווים התלמידים הערבים-פלסטינים, ואילו התלמידים הערבים-פלסטינים חווים סוציאליזציה דתית חזקה יותר מזו שחווים התלמידים היהודים. בהתאם, נמצא גם כי הזהות הדתית של התלמידים הערבים-פלסטינים נמצאה גבוהה מעוצמת הזהות הדתית של התלמידים היהודים. לעומת זאת, לא נמצאו הבדלים בין שתי קבוצות המחקר בעוצמת הזהות הלאומית.

הממצאים לא הצביעו על הבדלים בין שתי קבוצות המחקר ביחס למדדי החוסן הפסיכולוגי: הערכה עצמית ורווחה נפשית. יתרה מזאת, המסוגלות העצמית של התלמידים הערבים-פלסטינים נמצאה גבוהה מזו של התלמידים היהודים בניגוד לצפוי.

ממצאי המחקר מראים כי ניתן להחיל את המודל התיאורטי שהוצע במחקר הנוכחי על התלמידים בני המיעוט הערבי-פלסטיני ועל התלמידים בני הרוב היהודי בישראל. בשתי הקבוצות נמצא כי מדדי הזהות אכן מתווכים בין תהליכי סוציאליזציה לבין מדדי החוסן הפסיכולוגי. אולם, ההבדלים בין קבוצות המחקר כקבוצות בעלות ייחוד חברתי ותרבותי באו לידי ביטוי גם במודל הנוכחי, והדגש בכל קבוצה היה שונה. בקרב קבוצת התלמידים הערבים-פלסטינים הזהות הדתית-אסלאמית קיבלה דגש מיוחד הן בעוצמתה והן בתפקידה כמתווכת בין תהליכי סוציאליזציה לבין מדדי החוסן הפסיכולוגי. לעומת זאת, בקרב התלמידים היהודים הזהות הלאומית-ישראלית היתה דומיננטית ומילאה תפקיד מרכזי בתיווך בין תהליכי סוציאליזציה לאומית לבין מדדי החוסן הפסיכולוגי.

מסקנות

ההבדלים ברקע של כל אחת משתי הקבוצות כרוב וכמיעוט השונים כל כך באים לידי ביטוי בתהליכי סוציאליזציה שחווים המתבגרים בתקופה קריטית לגיבוש ולטיפוח זהותם החברתית והאישית.

ביחס למדדי הזהות בלטה במיוחד ובניגוד לצפוי עוצמתה הגבוהה של הזהות הלאומית-הפלסטינית של התלמידים הערבים-פלסטינים. ממצא זה יוחס בעיקר לחשיבות גיל ההתבגרות לגיבוש הזהות החברתית והאישית ולחיפוש מידע אודותיה, במיוחד במצב שמדובר בקבוצת מיעוט שבינה לבין קבוצת הרוב שוררת מתיחות ממשוכת.

בהשוואה בין שתי הקבוצות בלטו במיוחד מאפייני כל אחת מקבוצות המחקר: התלמידים בני המיעוט הערבי-פלסטיני והתלמידים בני הרוב היהודי. הממצאים הראו אפוא, כי בקרב התלמידים הערבים-פלסטינים בלטו במיוחד הסוציאליזציה והזהות הדתית, שהם ביטוי להלכי הרוח ולאוריינטציה של האוכלוסייה הערבית-פלסטינית. ייתכן, שהמגבלות והסנקציות המונעות התרחשותה של סוציאליזציה לאומית-פלסטינית מקבוצת המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל הובילו להעצמה ולהגברה של הסוציאליזציה הדתית, וזו תרמה גם לזהות הלאומית ושימשה את בני המיעוט כמנגנון לפיצוי על החסך בסוציאליזציה הלאומית.

בבדיקת המודל המוצע בקרב התלמידים הערבים-פלסטינים לחוד נתגלו המורכבות והקשרים בין שלושת מדדי הזהות כפי שנראה במודל (ראה עמ' 90). הקשרים בין מדדי הזהות והסוציאליזציה האתנית היו החזקים ביותר ביחס למדדי הזהות הלאומית והזהות הדתית. ממצאים אלו מעידים על הקשרים בין שלושת מדדי הזהות, אשר ביניהם קיימת מידה מסוימת של חפיפה, בו בזמן כל מרכיב עומד לחוד בפני עצמו. ניתן להסיק עוד, כי המרכיב הלאומי הוא יותר פרטיקולרי, ואילו

המרכיב האתני והמרכיב הדתי רחבים יותר ובמחקר הנוכחי הם התגלו כקשורים זה בזה ותורמים זה לזה וגם למרכיב הלאומי.

לעומת זאת, בקרב התלמידים היהודים הזהות הלאומית-ישראלית נמצאה כזהות החזקה ביותר, וקשריה עם שאר המשתנים חזקים יותר מקשריה של הזהות הדתית עמם. עוד נמצא כי גם בקרב התלמידים היהודים נתגלתה הזהות הלאומית-ישראלית יותר פרטיקולרית ולפיכך הסוציאליזציה הלאומית תרמה אך ורק לזהות הלאומית. לעומתה, הסוציאליזציה הדתית-יהודית תרמה לזהות הלאומית, על אף שנתגלתה כחלשה.

ביחס לחוסן הפסיכולוגי, בשנים האחרונות מסתמנת מגמה של צמצום פערים בין שתי האוכלוסיות, על אף שחוסנם הפסיכולוגי של המתבגרים היהודים עדיין גובר על זה של התלמידים הערבים-פלסטינים. למרות זאת במקרים בודדים נמצאו מדדים מסוימים גבוהים יותר בקרב התלמידים הערבים-פלסטינים. למשל, מדד האושר במחקר של כהן ורומי (2015). כך גם במחקר הנוכחי, מדד המסוגלות העצמית של תלמידים ערבים-פלסטינים נמצא גבוה יותר מזה של המתבגרים היהודים.

לאור זאת, נראה כי המגמה הכללית של הקשרים בין המשתנים וכן מודל המחקר נתקבלו כמצופה. היינו, תהליכי סוציאליזציה המובילים לחיזוק תחושת השייכות לקבוצה תורמים לחיזוק חוסנם הפסיכולוגי שת בני נוער. עם זאת, הייחוד של כל קבוצה מקבוצות המחקר בלט באוריינטציה שלה - הדתית בקרב התלמידים הערבים-פלסטינים והלאומית בקרב התלמידים היהודים - קבע טון ייחודי במודל הכללי.

תרומת המחקר

ממצאים אלו עשויים להרים תרומה משמעותית לא רק למחקרים שעניינם חקר האינטראקציה בין קבוצות רוב ומיעוט, כי אם גם לשדה המחקר בתחום החינוך. הם עשויים להניב תובנות חדשות אודות התערבות חינוכית-חברתית חשובה, שמטרתה לקדם את בריאותם המנטלית ואת רווחתם הנפשית של מתבגרים.